

SZEGVÁRI ZOLTÁN

A második Rómából az elsőbe

*Bizánci tudósok itáliai tapasztalatai saját levelezésük tükrében**

Bevezetés

A XIV–XV. század folyamán Itáliában otthonra lett bizánci tudósok szerepe a reneszánsz kibontakozásában termékeny kutatási terület. Számos mű foglalkozik tudományos munkásságukkal, valamint oktatói tevékenységükkel. Ugyanakkor tapasztalataik, kapcsolataik, illetve gondolkodásuk vizsgálata az eddigiek során kevesebb figyelmet kapott, dacára a tanulmányozásukhoz rendelkezésre álló kivételes forrásanyagnak, a hajdani emigránsok fennmaradt leveleinek.

Ezek az írások – a levél műfaji jellemzői folytán – nem csupán szerzőik kapcsolati hálójáról szolgálhatnak adalékokkal, hanem más forrástípusoknál személyesebb, nyíltabb hangon vallhatnak az őket írók élményeiről és gondolkodásmódjáról is. Tanulmányomban az Itáliába kivándorolt bizánci értelmiséget ért kihívásokat, annak ezekre adott válaszait, illetve felfogásbeli sajátosságait tanulmányozom, vizsgálat tárgyává téve, hogyan jelennek meg mindezek hat, a XV. században Itáliába települt bizánci tudós leveleiben. A szóban forgó szerzők Kónstantinos Laskaris, Andronikos Kallistos, Démétrios Khalkokondylés, Theodóros Gazés, Aristoboulos Apostolios, és Markos Mousouros.

A vizsgált szerzőkről

Az általuk megélt kihívások vizsgálata előtt célszerű röviden bemutatni a fent említett bizánci humanisták életét. Tudjuk, hogy Theodóros Gazés Thessalonikében 1400 körül született, korai pályafutásáról viszont csak kevés adat maradt fenn. Valószínűsíthetően az 1430-as évek végén költözött Itáliába, ahol Ferrarában, Nápolyban, majd Rómában tanárként működött. Rómában csatlakozott a görög születésű Basileios Bessarión bíboros (1403–1472) köré szerveződött szellemi körhöz. Görög nyelvkönyve a humanista művelődés egyik alapműve lett, amit Rotterdami Erasmus is méltatott. Aristotelés és Xenophón számos művét lefordította görögről latinra, valamint Cicero filozófiai írásait latinról görögre. 1475/1476 fordulóján hunyt el a calabriai Policastróban, Bessarióntól kapott javadalombirtokán.¹

Gazést Konstantinápoly 1453-as eleste után követte Itáliába unokatestvére, a szintén Thessalonikében, 1400 körül született Andronikos Kallistos. Kallistos itáliai munkásságával kapcsolatban az 1460-as évektől vannak érdemi információink: 1464-től

* Az Emberi Erőforrások Minisztériuma Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

¹ KAZHDAN - TALBOT 1991, 825-826.

Bolognában, 1469-től pedig Rómában tanított görögöt. 1472-ben Firenzében dolgozott a Medici-családnak, 1476-tól pedig Londonban oktatott 1486 körül bekövetkezett haláláig. A késő-középkori arisztotelianus filozófia egyik jelentős egyéniségének számított, emellett Aristotelés és Apollónios Rhodios munkáit fordította görögről latinra.²

Az általam vizsgált harmadik tudós, Démétrios Khalkokondylés 1423-ban jött a világra egy előkelő athéni család tagjaként. 1447-ben költözött Itáliába, nem sokkal később, 1449-ben pedig már Béssarión bíboros környezetébe került, ahol Theodóros Gazés tanítványa lett. 1463-tól a padovai egyetemen tanított görögöt, 1479-től pedig a Medici-család alkalmazta udvari tanárként. Ebben a minőségében tanította a későbbi X. Leó pápát (1513–1521) is. Khalkokondylés itáliai működésének legjelentősebb eredményei közé tartozik, hogy elsőként adta ki nyomtatásban Homéros eposzait és a Suda-lexikont, a legfontosabb bizánci enciklopédiát, emellett lefordította Galénos Anatómiáját görögről latinra. Meglepően magas kort élt meg, 88 évesen hunyt el 1511-ben.³

Kónstantinos Laskaris 1434-ben született Konstantinápolyban, arisztokrata családba. 1453-ban, a főváros elvétét követően Rodosz szigetére menekült, ahonnan Milánóba ment és a város hercege, I. Francesco Sforza (1450–1466) gyermekeinek görög tanáraként működött. 1465-ben I. Ferdinánd nápolyi király (1458–1494) hívta meg Nápolyba, majd 1466-ban a szicíliai Messinában telepedett le a helyi polgárság invitálására, s itt hunyt el 1501-ben. Legfontosabb műve a *Grammatica Graeca*, a kora újkor elterjedt görög nyelvtankönyve.⁴

Az emigránsok következő nemzedékéhez tartozott Markos Mousouros, aki 1470-ben látta meg a napvilágot Kréta szigetén, egy tehetős kereskedő fiaként. Mousouros 1505-ben lett a padovai egyetem tanára, ahol Rotterdami Erasmus (1466–1536) is hallgatta az előadásait. Később, 1512-ben egyetemi katedrát kapott Velencében, s Aldus Manutiusszal (c.1452–1515) együttműködve kiadta Platón dialógusait. 1516-ban lehetősége nyílt arra, hogy Rómában X. Leó pápa előtt is előadást tartson?). A pápa még ugyanebben az évben Malvasia (Monemvasia) püspökévé nevezte ki, de 1517-es halála miatt nem foglalhatta el a székét.⁵

Mousouros kortársa és munkatársa volt Aristoboulos/Arsenius Apostolios, aki 1468-ban született Krétán. Eleinte kódexmásolói tehetségével tűnt ki, majd 1496-tól Aldus Manutius munkatársa lett Velencében. 1506-ban II. Gyula pápa (1503–1513) Malvasia püspökévé szentelte, ám a helyi, túlnyomórészt ortodox keresztény lakosság ellenszenvvel fogadta, a konstantinápolyi patriarchátussal pedig annyira elmérgesedett a viszonya, hogy 1509-ben I. Pakhomios pátriárka (1503–1504, 1504–1513) kiközösítette. Ennek hatására lemondott tisztségéről, és visszatért Velencébe, folytatva a szövegkiadói munkát Manutius oldalán. 1521-től már Firenzében tanított, részt vett többek közt Aristophanés vígjátékainak 1525-ös firenzei kiadásában. 1538-ban halt meg Velencében.⁶

² ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ 2001, 35-38.

³ GEANAKOPOLOS 1976, 231-240.

⁴ HARRIS 1995, 122-124.

⁵ PONTANI 2002, 175.

⁶ FEDALTO 2011, 46.

A szülőföld elhagyásának traumája

Az emigránsok nehézségei már Itáliába érkezésük előtt megkezdődtek. Mindenekelőtt nem szabad megfeledkezni arról, hogy szinte valamennyi kivándorolt bizánci tudós kényszer hatására hagyta el szülőföldjét, amire vagy az oszmán uralom, vagy a bizánci egyházi, illetve világi hatóságokkal való összetűzés adott okot. Hazájuk elhagyása a kényszer természetétől függetlenül traumatikus élményt jelentett számukra, ami azonban, úgy tűnik, igen eltérő mértékben viselte meg az érintetteket. Olvashatunk erről a vizsgált szerzők levelezéseiben is. Theodóros Gazés egy, a XV. század derekára keltezhető levelében megemlékszik egy barátjáról, akit még hosszú idővel az Itáliába történt emigrálását követően is gyötört a honvágy, és még mindig mohón kereste a görög társalgás lehetőségét.⁷

Tájékozottságbeli hiányosságok

Lényegesen komolyabb és gyakorlatibb természetű problémát jelentett, hogy a jövővények igen eltérő szintű tudással rendelkeztek az új hazájukról. „Ismereteik” egy része tulajdonképpen pusztán előítélet volt. A késő bizánci társadalomban felettébb negatív kép élt a nyugati nemzetekről, korabeli bizánci terminussal latinokról, amit ránk maradt karakterológiák is tükröznek. Olyan jelzőket társítanak hozzájuk, mint szemtelen, tudatlan, hazug, alattomos, kapzsi, tolvaj, civakodó, erőszakos és szentségtörő. Ezek a nézetek a birodalom szellemi elitjének körében is meglehetősen elterjedtek voltak.⁸

Ugyanakkor pozitív elfogultságra is találunk példát. Előfordult, hogy az érintettek a valóságnál kedvezőbb tulajdonságokat is feltételeztek a majdani fogadó közegről. Kónstantinos Laskaris egy, a XV. század alkonyára datálható levelében bevallotta barátjának, Giovanni Pardónak, milyen keserű csalódást jelentett számára a korabeli Rómába tett első látogatása, hiszen azok a csodás római polgárok, akik latinul és görögül egyaránt beszéltek, már rég eltávoztak, számára nagyon is kiábrándító állapotoknak adva át helyüket.⁹

A fentieket szem előtt tartva kevésbé meglepő, mekkora hiányosságok mutatkoztak a hétköznapi boldoguláshoz szükséges tudnivalók terén. Andronikos Kallistos egy 1465 körül írt, Bolognában kelt levelében arra hívja fel a címzett, vagyis a Padovában élő Démétrios Khalkokondylés figyelmét, hogy – meglepő módon – a korabeli viszonyok között Bolognából Padovába levelet küldeni egyszerűbb Velencén keresztül, mint közvetlenül. Egyúttal azt is elmagyarázza a címzettnek, hogy a Firenze és Velence közti szokásos útvonal nem érinti Bolognát, hanem az Appennineken keresztül tart Ravennába, ahonnan tengeren folytatódik.¹⁰

Úgy tűnik, a címzett igyekezett pótolni tájékozottságbeli hiányosságait, méghozzá feltűnő sikerrel. Démétrios Khalkokondylés ugyanis barátjának, Giovanni Lorenzinek

⁷ „Καὶ διὰ τοῦτο χαίρων ἀεὶ λόγοις Ἑλληνικοῖς μόνοις Λατίνων ὀλιγορεῖς.” PINTO 1975.

⁸ LOSEMANN 1997 pp. 440-441; CUTLER – KAZHDAN 1991, 252-253.

⁹ „Οὐκ ἔστι νῦν Ῥώμη ἐκεῖνη, οὐδὲ οἱ θαυμαστοὶ ἐκεῖνοι πολῖται Ῥωμαῖοι, οἷς ἅμα λατινικῶν λόγων καὶ ἑλληνικῶν ἔμελεν.” MIGNÉ 1857-1864, 958.

¹⁰ „... ἐγὼ δ' οἶμαι τοῦναντίον, ἅπαν ἐκ τοῦ λόγου συμβαίνειν. Ἐκ μὲν γὰρ Παταίου Ἐνετίαζε πάνυ τοι βραχὺ τὸ διάστημα, Ἐνετίηθεν δ' ὡς ἡμᾶς πολλαπλάσιον, εἰκὸς δὲ καὶ ἅμα ῥῆον τοὺς ἀστυγεῖτονας πρὸς ἀλλήλους φοιτᾶν ἢ τοὺς πόρρω που κατοικοῦντας.” POWELL 1939, 16.

szóló 1472-es, Padovából Rómába címzett levelében már meglepő tájékozottságot mutat a Nápolyi Királyságban uralkodó viszonyokat illetően, a klimatikus viszonyok által indokolt egészségügyi tanácsokkal is ellátva nyugati barátját, akinek erősen féltette egészségét.¹¹

A fogadó közeg, mint kockázatforrás

Más nehézségek forrása úgyszintén a gondolkodásmód terén volt keresendő, ám nem a bizánci humanistákéban, hanem az őket körülvevő itáliai közösségeiben. A görög társadalom nyugatiakról alkotott sztereotípiáival párhuzamosan, Itáliában is léteztek előítéletek a görögökről, mindenekelőtt a nagyszámú görög gyarmattal rendelkező Genova és Velence, valamint az őshonos hellén kisebbségeknek otthont adó Nápoly és Szicília területén. Ezek a korabeli negatív görög-toposzok a helléneket hazugnak, csalónak, pénzéhesnek és bajkeverőnek mutatják be.¹² Érdemes megfigyelni, hogy ez az etnikai „bűnlajstrom” hasonlatosságot mutat a bizánciak nyugatiakról vallott sztereotípiáival.

Mindazonáltal nem volt szükség vallási-etnikai előítéletekre ahhoz, hogy egyes helyi lakosok veszélyforrássá váljanak. A gyűlölködők mellett a görög tudósok rovására tisztességtelenül nyercszkedni próbáló helybélielkek is találkozunk a levélananyagban. Így például Aristoboulos Apostolios Markos Mousourosszal közös barátjukhoz, Ióánnés Grégoropouloshoz címzett, Velencébe küldött, keltezetlen levelében elmondja, hogy egy nyomda az előre kialakított tíz és fél aranynál többet kér az általa korábban megrendelt Aristotelés-szöveg kinyomtatásáért, ami nagyon bántja őt, különösen, mivel az összeget barátjától, Aldus Manutiustól kapta kölcsön.¹³

A korabeli Itáliában gyakorinak számító fegyveres konfliktusokban mozgósított csapatok is komoly veszélyt jelentett a lakosság biztonságára. Jól példázza ezt, hogy Markos Mousouros egy, az 1490-es években született levelében a Velencébe történő utazással szembeni jogos kifogásként említi a térségben állomásozó zsoldos katonaságot.¹⁴

Kapcsolati háló és pályafutás

Az anyagi javakkal állt összefüggésben egy sokkal húsbavágóbb probléma is, amely nem volt más, mint a pusztta megélhetés kérdése. A jövedvények igen ritkán érkeztek vagyonos emberekként, így többségüknek sietve állást kellett találnia. Alapvetően a tanítás és a tudományos munka kínálkoztak számukra munkalehetőségekként,

¹¹ „Τοῦτο γὰρ ἡμῖν οὐχ ἦμισα δι' ἐφέσεώς ἐστιν ἀκούειν περὶ σοῦ ὡς εὖ ἔχεις ὑγείας, ἤς μάλιστα ἐπιμελητέον τό γε εἶς σε ἦκον, μηδὲν τῶν εἰς ταύτην τεινόντων παρίεντα, τό τε σῶμα μετρίως πόνοις γυμνάζοντα καὶ ποικιλίᾳ σιτιῶν οὐ χαίροντα τοῖς τε ἀφροδισίοις μετρίως χρώμενον' φυλακτέον δὲ οὐδὲν ἦττον καὶ τὸ ψῦχος τῆς χώρας' σφόδρα γὰρ τὰ ἡμέτερα σώματα καὶ μάλιστα ἀήθη ὄντα καὶ ὑπὸ τοῦ τύχοντος παραβλάπτονται ψύχους.” NOIRET 1887, 491.

¹² TOPPING 1976, 3-23; HARRIS 1995, 39-40.

¹³ „... ὃν ὁ μισθὸς συμποσούμενος εὐρίσκεται πλείων τῶν παρ' αὐτοῦ αἰτουμένων δέκα χρυσίνων καὶ ἡμισυ.” LEGRAND 1885/1963, 338.

¹⁴ „... τὰς τῶν στρατιωτῶν ἀπειλὰς δειδιττόμενον οὐκ ἐπανελθεῖν Ἐνετίαζε.” LEGRAND 1885/1963, 318.

munkaadóként pedig a főpapi és főúri, olykor fejedelmi udvarok, illetve az alsó-, közép- és felsőfokú iskolák jöhettek számításba.

Démétrios Khalkokondylést érett éveiben az arisztokrácia tagjai már rendszeresen igyekeztek udvaraikba csalogatni. Egy 1472-es, Giovanni Lorenzinek küldött levelében bevallja, hogyan utasította el udvariasan a nápolyi érsek unokatestvérének meghívását az udvarába, abból az okból kifolyólag, hogy egyszerűen nem érezte elég jónak a lehetőséget. Az állás ugyan gazdag jövedelmet és tekintélyt kínált, de elfogadása akadályozta volna a tudományos munkában és korlátozta volna a szabadságát. Khalkokondylés pedig egyiket sem volt hajlandó elfogadni.¹⁵

Khalkokondylés esetének voltak párhuzamai. Komoly karriert futott be Apostolios is, aki egyházi pályára lépve rövid ideig még a jelentős borászati központ, Malvasia (a peloponnészoszi Monemvasia) katolikus püspöke is volt,¹⁶ s a későbbi X. Leó pápával állt levelezésben. Egy, a pápához írt, sajnos datálatlan levelében Aristoboulos egyrészt arra emlékszik vissza, ahogy Gaspari püspökkel¹⁷ görög tudósokról beszélgetett, mikor Rómába látogatott, másrészt felidézi, hogyan hívták meg őt Ióannés Laskaris¹⁸ és Lorenzo de Medici (1449–1492) Firenzébe, ahol megismerte a későbbi X. Leót, Lorenzo másodszülött fiát is.¹⁹ A beállítás aligha független attól, hogy Apostolios keresztes hadjáratra akarta rávenni a Szentszékét, ám ennél sokkal lényegesebb részletek, hogy a szerzőt szoros kapcsolat fűzte a Medici-családdhoz, s ennek révén személyesen ismerte X. Leót pápát is.

Az előbbiekhöz kapcsolódva érdemes megemlítenünk Andronikos Kallistos egy datálatlan levelét, amelyet barátjához, Geórgioshoz írt. Ugyanis, miként azt Andronikos kifejti, közös barátjuk, Geórgios Hermónymos²⁰ nem sokkal korábban még az óhaza egyik tömlőcében sínylődött, a levél írásakor viszont már XI. Lajos (1461–1483) francia

¹⁵ „Ο γάρ Θεόδωρος ἔγραψεν ἡμῖν περὶ Αὐρηλίου τοῦ τοῦ τῆς Νεαπόλεως καρδινάλεως ἀνεψιοῦ», περὶ οὗ καὶ αὐτὸς ἐν Ἑνετίᾳ μοι διελέχθης παρῶν, ὅπως ἐφίεται ἔχειν με παρ' ἑαυτοῦ, λόγων ἑλληνικῶν ἔρωτα ἔχων, καὶ συνεβούλετό μοι· διαταχέων εἰς Ῥώμην παρ' αὐτὸν ἀρικέσθαι· ἐγὼ δὲ ἀπεκρινάμην· μὲν οὐκ ἀπαρέσκειν μοι τὸ πρῶγμα, αἰτιασάμενος δὲ τινα τὰ κωλύοντά με τὸ γε νῦν ἔχον πορευθῆναι, ὑπερεθέμην ἕς τὸδε· καὶ εἶη γε ἡμῖν μηδένα τῶν νῦν ἀρχόντων θεραπεύσαντας μηδὲ προσδεθέντας διαγαγεῖν τὸν βίον ἐλευθέρων ἀπάσης ἀγεννοῦς καὶ ἀνελευθέρου κολακείας καὶ θεραπείας! Εὐτύχει καὶ ὡς ἂν ὑγαινῆς ἐν φροντίσι ποίου.» NOIRET 1887, 493.

¹⁶ Apostolios püspöki működését illetően lásd a 6. jegyzetet.

¹⁷ Gaspari püspök személyazonossága egyelőre kérdéses.

¹⁸ Ióannés Laskaris (c.1445 – 1535) a firenzei görögoktatás vezető alakja volt Lorenzo de Medici alatt. A görög kultúra számos jelentős alkotásának első nyomtatott kiadása fűződik a nevéhez, így például az Anthologia Graccáé, valamint Kallimakhos és Loukianos műveié. PONTANI 1992, 425-433.

¹⁹ „Ἐἴκισε γὰρ καὶ μὲ τὸτ' ἐν Φλωρεντίᾳ διὰ τοῦ σοφωτάτου Λασκάρεως ὁ φιλέλλην ἐκεῖνος καὶ μεγαλόνοος Λαυρέντιος, τὸ ἄκρον τῆς τῶν Φλωρεντίνων γερουσίας ἁυτὸν τε καὶ κλέος, ὅπου καὶ τὴν σὴν ἔγνω μακαριότητα.» LEGRAND 1885/1963, 341.

²⁰ Geórgios Hermonymos (c.1450–c.1510) a párizsi Sorbonne görögprofesszora, Erasmus, és Guillaume Budé (1467–1540) tanára volt, valamint nemzetközileg elismert kódexmásolóknak számított. IRIGOIN 1977, 22-27.

király udvari tudósa volt. Kallistos levelében köszönetet mondott a címzettnak, amiért beajánlotta Hermónymost a királyhoz.²¹

Mind Apostolios, mind Kallistos pályafutásában fontos szerep jutott ajánlóiknak, ami rámutat a kapcsolatrendszer súlyára. Az emigránsok kettős kihívással találtak szemben magukat, a hátrahagyott hazai kapcsolati háló megőrzésével, illetve egy új, minél sűrűbb nyugati hálózat kiépítésével. A vizsgált szerzők valamennyien sikerrel oldották meg mindkét kihívást, mint az levélcorpusaiból kitűnik.

Aristobulos Apostolios egyik, sajnos keltezetlen levele jól tükrözi beágyazottságát az itáliai szellemi elitbe. A levél ismeretlen címzettje ugyanis azt a megbízást kapta Apostoliostól, hogy utazzon Velencébe, és találkozzon Aldus Manutiusszal, a feladó közeli barátjával. Ezt követően – Manutius útmutatása szerint – tíz arany értékben könyveket kellett vásárolnia a városban. Mindezek mellett az ő feladata volt elhozni Manutiustól Aristophanés vígjátékai és a Lexikon²² egy-egy nyomtatott példányát Apostolioshoz.²³

Egy másik, Kréta szigetén, 1497. október 1-én kelt, a Velencében élő Ióánnés Grégoropulosnak szánt levele szerint Apostolios jókivánságai mellett egyfelől könyveket küld a címzettnak, másfelől üzeni kíván vele más, Velencében élő barátainak is. Utóbbiak közül név szerint említi Aldus Manutiust, akihez majd el fogja küldeni a megígért könyveket, és egy bizonyos Raphaelt,²⁴ aki azonos lehet Raphael Regiusszal, a padovai egyetem tanárával és Rotterdami Erasmus barátjával.²⁵

Összegzés

A vizsgált szerzők levelezése élénk, részletekbe menő képet tár elénk a XV. századi Itáliába kivándorolt görög értelmiséget ért kihívásokról, néhány sikeresnek bizonyult megoldási stratégiáról, ahogy a tetteik mögött meghúzódó szempontokat is jobban megérthetjük általuk. Ennek fényében célszerűnek látszik megvizsgálni más kortárs bizánci szerzők levelezését a tanulmányban alkalmazott szempontok szerint, ami egyfelől további adalékokkal szolgálhatna, másfelől perspektívába helyezhetné a vizsgált szerzők reakcióit. Ez egyúttal – a korabeli itáliai görög diaszpóra tagjai közti sűrű kapcsolati háló folytán – árnyalhatná is a tanulmányozott levelekben közöltek. Utóbbi

²¹ „... μόλις ἐλευθερωθεὶς τοῦ δεσποτηρίου, μὴ δυνάμενος ἀποδοῦναι τὸ χρῆμα, ἐμοῦ γενομένου ἑγγυπτοῦ, ἔρχεται ἤδη πρὸς σέ, θαρρῶν εἰς σέ μετὰ Θεοῦ, καὶ διὰ σοῦ εἰς τὸν γαληνότατον βασιλέα τῶν Φράγκων.” BOISSONADE 1833/1962, 423.

²² Sc. Dictionarium graecum copiosissimum.

²³ „Ἐνθῦμησιν ποιουμαι σοι τῷ αἰδεσιμωτάτῳ πρωτοιερεῖ καὶ πατρὶ μοι πνευματικῷ ἴνα, θεοῦ σὺς ὄντος, συνευρεθῆς ἐν Βενετίᾳ τῷ λογίῳ ἀνδρὶ Ἄλδῳ καὶ λέξῃς αὐτῷ περὶ τῶν δέκα χρυσίων οὗς ὀφείλω ἀποτίσειν ἐκείνῳ βιβλίοις ὡς ἔτοιμός εἰμι ᾧντιν ἂν ἐκείνῳ δοκεῖ. Καὶ, εἰ βούλεται, περὶ τῷ γε τῷ χρηστῷ ᾧ καὶ καθ' ἡμῶν, ὡς ἔοικε, γέγραφε. Καὶ διὰ τοῦτ' αἰδεῖτο τὰ κείνου γράμματα ἡμῖν ἐπιδειξείν. Κομίσεις δὲ καὶ ὅσα ἐξετύπωσε τῶν βιβλίων ἐπανερχόμενος ὡς ἡμᾶς, δηλονότι τὰς τοῦ Ἀριστοφάνους κωμωδίας καὶ τὸ Λεξικόν.” LEGRAND 1885/1963, 338.

²⁴ „Ἐς τόδε προσεδόκων τὰς βίβλους ἃς παρήγγειλα τῷ κυρίῳ Ἄλδῳ πέμψειν, ἵνα καὶ ἡμεῖς ἀντιπέμψωμεν ἃς παρήγγειλε. ... Τὸν κύριον Ῥαφαῆλον χαιρέτισον ἀπὸ λόγου μου...” LEGRAND 1885/1963, 337.

²⁵ Raphael Regius, avagy Raffaele Regio (1440 – 1520) a reneszánsz szövegkritika úttörői közé számított. Legjelentősebb eredménye annak bebizonyítása, hogy a Rhetorica ad Herennium nem lehet Marcus Tullius Cicero műve. MURPHY – WINTERBOTTOM 1999, 77-87.

szempontjából igen hasznos lenne a bizánci humanisták itáliai levelezőpartnerei levélhagyatékainak vonatkozó anyagát is feldolgozni.

A pontos értelmezés érdekében figyelmet kell szentelni a feladók és címzettek közötti kapcsolat jellegének, valamint az adott helyzet diktálta szerepeknek. Ugyanígy a bizánci levéltudományra jellemző kiterjedt formai kötöttségeket is szem előtt kell tartani, mivel ezek alapvetően befolyásolják a leírtak tartalmát és formáját, aminek sok tekintetben csak az utóbbi időszakban kezdett méltó figyelmet szentelni a bizantinológia. Nem túlzás kijelenteni, hogy kivételes értékű forrásokról van szó, amelyek még hosszú ideig szolgálnak majd adalékokkal az őket hátrahagyó szerzők életét, illetve ugyanígy az általuk alkotott sokszínű közösséget illetően.

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

- BOISSONADE 1833/1962 Boissonade, J. F.: *Ανέκδοτα. Anecdota graeca e codicibus regis* V. Paris 1833. (Reprint Hildesheim, 1962).
- LEGRAND 1885/1963 Legrand, É.: *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des Grecs aux XVe et XVIe siècles*. II. Paris 1885. (Reprint Bruxelles, 1963).
- MIGNE 1857-1864 Migne, J.-P.: *Patrologiae cursus completus series Graeca*. Paris 1857-1864, Tomus 161.
- NOIRET 1887 Noiret, H.: Huit lettres inédites de Démétrius Chalcondile. *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire* 7 (1887) 472-500.
- PINTO 1975 *Teodoro Gaza*. A cura di Emilio Pinto. Napoli 1975.
- POWELL 1939 Powell, J. E.: Two Letters of Andronicus Callistus to Demetrius Chalcocondyles. *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 15 (1939) 14-20.

SZAKIRODALOM

- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ 2001 Βακαλόπουλος, Απόστολος Ε.: *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985*. Baniyas, Thessaloniké 2001.
- CUTLER – KAZHDAN 1991 Cutler, A. – Kazhdan, A. P.: *Barbarians*. In *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Szerk. Kazhdan, A. P. New York, Oxford 1991. 252-253.
- FEDALTO 2011 Fedalto, G.: *Le Chiese d'Oriente*. Milano 2011.
- GEANAKOPLIS 2011 Geanakoplos, J. D.: The Career of the Byzantine Humanist Demetrius Chalcondyles at Padua, Florence and Milan. In: *Geanakoplos, J. D.: Interaction of the Sibling Byzantine and Western Cultures in the Middle Ages and Italian Renaissance (330-1600)*. Yale University Press, 1976. 231-253.
- HARRIS 1995 Harris, J.: *Greek Émigrés in the West, 1400-1520*. Camberley 1995.

- IRIGOIN 1977 Irigoín, J.: Georges Hermonyme de Sparte: ses manuscrits et son enseignement à Paris. *Bulletin de l'Association Guillaume Budé* 36 (1977) 22-27.
- KAZHDAN – TALBOT 1991 Kazhdan, A. P. – Talbot, A. M.: *Gazes, Theodore*. In *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Szerk. Kazhdan, A. P. New York, Oxford 1991. 825-826.
- LOSEMANN 1997 Losemann, V.: Barbaren. In: *Der Neue Pauly II*. 1997. 440-441.
- MURPHY – WINTERBOTTOM 1999 Murphy, J. J. – Winterbottom, M.: *Raffaele Regio's Quaestio Doubting Cicero's Authorship of the Rhetorica ad Herennium*. *Rhetorica* 17 (1999) 77-87.
- PONTANI 1992 Pontani, A. : Per la biografia, le lettere, i codici, le versioni di Giano Lascaris. In : *Dotti bizantini e libri greci nell'Italia del secolo XV*. Szerk. Cortesi, M., Maltese, E. V. Napoli 1992. 425-433.
- PONTANI 2002 Pontani, F.: Musurus' Creed. *Greek, Roman and Byzantine Studies* 43 (2002/2003) 175-213.
- TOPPING 1976 Topping, P.: Co-existence of Greeks and Latins in Frankish Morea and Venetian Crete. *XVe Congrès International d'Études Byzantines*. Athènes 1976. 3-23.

Abstract

From the Second Rome to the First One

Italian Experiences of Byzantine Scholars in the Mirror of Their Letters

The paper deals with the Italian experiences of seven notable Byzantine intellectuals: Aristobulus Apostolius, Andronicus Callistus, Demetrius Chalcocondyles, Theodore Gaza, George Gregoropulus, Constantine Lascaris and Marcus Musurus. The investigation relies on the surviving letters of the aforementioned scholars as its sources, attempting to present the common problems faced by these Byzantine immigrants, just like their attempts to handle and solve them.